

ARTICLES

**“МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО”-НЫ
УЛААН ӨНГИЙН ӨМСГӨЛИЙН ТУХАЙ ӨГҮҮЛЭХ НЬ****Б.Сүмбэр***Монгол хэл, хэл шинжлэлийн тэнхим, МУИС, Монгол улс**Хүлээн авсан: 2018.01.18; Хянасан: 2018.03.28; Хэвлэгдсэн: 2018.03.30***ХУРААНГУЙ**

Монголын Нууц Товчоо (МНТ)-нд хүний хувцас өмсгөлтэй холбоотой дээл, малгай, бүс, гутал, цами, элгэвч, дах, нэлхэй, нөмөргөв, дэгэлэн мэтийн хэллэг цөөнгүй байна. Үндэстэн бүхний хувцас өмсгөлийн өнгө, загвар нь тухайн улс үндэстнийхээ соёл заншлыг шингээсэн бөгөөд хүмүүсийн танин мэдэх сэтгэхүйн шинж онцлогийг ч хамтад нь тусгаж байгаа юм.

Энэхүү өгүүлэлд “улаан дээлт эм хүн”, “ал дээл”, “улаан дэгэлэн” гэсэн гурван хэллэгийг сонгон авч, илэрсэн зүйлийн агуулга, хажуугийн орчуулга, ерөнхий орчуулга, эрдэм шинжилгээний галиг зэргийг сийрүүлэн, эдгээр хэллэгийн улаан өнгөтэй холбоотой байх учир шалтгааныг соёл заншилтай холбон танин мэдэхүйн хэл шинжлэлийн үүднээс тайлбарлаж, Монгол хүний улаан өнгийн тухай танин мэдэх үйлийн явц, сэтгэхүйн шинж онцлогийг гаргахаар оролдож, нийтлэг болон өвөрмөц зүйл ялгааг тодорхойлсон болно.

Түлхүүр үг: Улаан дээл; ал дээл; улаан дэгэлэн; бэлгэдэл; танин мэдэхүй;

ОРШИЛ

Монгол үндэстний түүх, уран зохиолын хосгүй үнэт бүтээл, Монголчуудын ахуй ёс, төрт ёс, шашинт ёсны баялаг эх сурвалжийг хадгалсан “Монголын Нууц Товчоон” (МНТ гэж товчилно) нь олон улсын Монголч эрдэмтдийн сонирхон судлах халуун сэдвийн нэг болсоор байгаа билээ.

МНТ-д “зуны тэргүүн сарын арван зургааны улаан тэргэл өдөр” (§81, 118, 193), “улаан дээлт эм хүн” (§146), “улаан

бургаад” (§170, 173), “журхал хуны улаан нууд булдгууд” (§177), “улаан нүүр” (§210), “ал дээл” (§238), “улаан бух” (§240), “улаан дэгэлэн” (§251), “Ал Алдун” (§238) зэрэг улаан өнгөтэй холбоотой үг хэллэг байдгаас эрдэмтдийн анхааралд “зуны тэргүүн сарын арван зургааны улаан тэргэл өдөр” хэмээх хэллэгээс бусад нь төдийлөн ороогүй байсаар байна. Энэхүү өгүүлэлдээ “улаан дээлт эм хүн”, “ал дээл”, “улаан дэгэлэн” гэсэн гурван хэллэгийг соёл заншилтай

*corresponding author: 1715277115@qq.com

The Author(s). 2018 Open access This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided you give appropriate credit to the original author(s) and the source, provide a link to the Creative Commons license, and indicate if changes were made.

холбон танин мэдэхүйн хэл шинжлэлийн үүднээс тайлбарлахыг зорьсон нь сэдэв сонгон судлах шалтгаан болсон юм.

МНТ-ны үгийн сангийн утга судлалын талаар эрчимтэй судалгаа хийсэн эрдэмтэн Ш.Гаадамба 1976 онд “МНТ-ны нууцаас”, Дорнотив 1979 онд “Шинээр орчуулж товч тайлбарласан МНТ”, Загчид-Цэцэн 1979 онд “МНТ-ны шинэ орчуулга болон тайлбар”, Тайчууд Мансан 1985 онд “Шинээр орчуулж тайлбарласан МНТ”, Элдэнтэй, Ардаажав 1986 онд “МНТ-ны сийрүүлэл тайлбар”, Элдэндэй, Оюундалай, Асралт 1991 онд “МНТ-ны зарим үгийн тайлбар”, Д.Цэрэнсодном 1993 онд “МНТ-ны орчуулга тайлбар”, Дэлгэр, Одон 2001 онд “МНТ-ны найруулга жич түүний бэлгэдэл дүрийн судлал”, Д.Цэдэв 2002 онд “МНТ-ны бэлгэдэл зүй”, Н.Гэрэлт 2002 онд “МНТ-д гардаг ‘цагаан хар улаан шар хөх’ зэрэг үгэнд агуулагдаж байгаа өнгийн соёлын онцлогийг шинжилж үзэх нь” (өгүүлэл), В.Сайнцогт 2006 онд “МНТ-ны соёлын тайллага”, А.Пунсаг 2008 онд “МНТ-ны судалгаа”, Бүрэнбат 2013 онд “МНТ-ны үгийн судлал үсгийн мөрдөл” зэрэг бүтээлийг тус өгүүллийн сэдвийн хүрээндурдаж болно.

Өмнөх судлаачдын судалгаа нь голдуу МНТ-ны зарим хүнд хүчир үгс, эртний хэллэгийн утгыг Түрэг—Монгол нүүдэлчдийн соёл заншилтай холбон тайлбарлахад чиглэгдэж байв. Дэлхий ертөнцийн эдүүгээгийн хандлага нь хүн төвтэй олон шинжлэх ухааны уулзвар дахь судалгааны чиг хандлага үүсэн хөгжиж байгаа эрин зуун билээ. Хэл шинжлэлийн

хүрээнд социалхэл шинжлэл, психохэл шинжлэл, когнитивхэл шинжлэл гэх мэт хүн төвтэй салбар ухаан үүсэж гарсан байдаг. Энэхүү өгүүлэлд нүүдэлчин Монгол ахуй соёл болон Монгол хүний танин мэдэхүйн онцлог шинжид тулгуурлан эдгээр хэллэгийн утга учрыг уламжлал, шинэчлэлийг уялдуулан тайлбарлахыг зорьсон болно.

Мэдээллийн асар хурдтай нийгэмд амьдрах болсноор та бидний мэдлэгийн цар хүрээ өргөжин тэлэхийн зэрэгцээ гаднын соёлын нөлөөнд хэл, сэтгэхүй, танин мэдэхүй, сэтгэлгээний хандлагад өөрчлөлт дагуулж байна. Даяаршин хувьсаж байгаанэ эгзэгтэй үед соёлын түрэмгийллээс хамгаалах, язгуур сэтгэхүйгээ хадгалан үлдэхийн амин чухал баталгааньүг хэл, үсэг бичгээ хөгжүүлэх явдал юм. Нэн ялангуяа МНТ-ны тэмдэглэл мэгийн бусад үндэстний соёл бага тусгагдсан, уугуул соёл, сэтгэхүйн ул мөр нэвт шингэсэн сурвалж бичиг дэхүг хэллэгийн утгыг судлах нь дундад зууны үеийн Монгол хэлний үгийн утгыг зөв ойлгох, зөв хэрэглэхэд туслалаар барахгүй Монгол хүний хэл, сэтгэхүй, танин мэдэхүйн гурамсан харьцааны зүй тогтлыг нэн илрүүлж, өвөрмөц шинжийг судлан тогтоох, Монгол хэл, соёлыг дэлхий нийтэд илүү хялбартүгээн сурталчлах, хөгжүүлэн хамгаалахад чухал ач холбогдолтой зөв арга зам юм. Мөн Монголчуудын хувцас өмсгөлийн соёлоор дамжуулан Монгол дээлээрээ бахархах, Монголоо дэлхийд сурталчлах хамгийн их үр өгөөжтэй явдал гэж үзэж байна.

МАТЕРИАЛ, АРГА ЗҮЙ

Энэхүү судалгааны ажлыг хийх явцад эрдэмтэн Баярын хөрвүүлсэн МНТ-ны улаан өнгийн өмсгөлтэй холбоотой “улаан дээлт эм хүн”, “ал дээл”, “улаан дэгэлэн” гэх гурван хэллэгийн Хятад үсгийн галиг, хажуугийн орчуулга, ерөнхий орчуулгыг түүн гарганхэллэг

тус бүрийн хажуугийн орчуулга болон ерөнхий орчуулгыг харьцуулан дүгнэхийн зэрэгцээ эрдэмтэн Күрибаяши Хитоши, Чойжинжав хоёр Л.Лигети-йн галигийн суурийн дээр ариутган шүүсэн эрдэм шинжилгээний галигийг сонгон ашиглав. Бас “§...” тэмдэглэгээгээр МНТ-ны зүйл

хэсгийн дугаарыг илэрхийлж, эшлэлийн зүйл хэсгийн тухайн бүтээл дэх байршлыг тодорхойлон бусад эрдэмтдийн хөрвүүлэг, орчуулгатай харьцуулан сонирхох нөхцөл бүрдүүлэв. Мөн эдгээр хэллэгийн Ханз үсгийг амархан уншиж ойлгоход зориулан одооны Хятад хэлний дуудлагын дагуу авианы галиг, утгын орчуулгыг хавсаргав.

13-р зууны үед Монголчууд улаан өнгийг ахуй амьдралдаа хэрхэн эдэлж хэрэглэж байсан, түүнийг хэрхэн ухамсарладаг байсныг МНТ-ны тэмдэглэл бичигдэхийн өмнө хойно Монгол оронд ирсэн Чанчунь бомбо, П.Карпини, В.Рубрукнарын аяллын тэмдэглэлээс улаан өнгөтэй холбогдолтой

ХЭЛЭЛЦҮҮЛЭГ

МНТ-д хүний хувцас өмсгөлтэй холбоотой дээл, малгай, бүс, гудсан, цамц, элгэвч, дах, нэлхэй, нөмөргө, дэгэлэнмэтийн хэллэг тэмдэглэгдсэн байдаг. Доор “улаандээл”, “ал дээл”, “улаан дэгэлэн”-тэй холбоотой зүйл хэсгийн агуулгыг сийрүүлэн авч үзье:

§146 Өдөр гийн барваас шүтэлдэж хоногсод цэргүүд шөнө бөгөөд бутарчухуй. Хүрээлэгсэд иргэн хөнгөн үл чадхуун хэмээн хүрээлэгсэд газраас эс хөдөлжүхүй. Дүрвэгсэд улсыг няцаая хэмээн Чингис хаан хоносон газраас морилж, дүрвэхүүн иргэнийг няцаан явахуйдур даваан дээр нэгэн улаан дээлт эм хүмүүн: “Тэмүжин зэ!” хэмээн их дуугаар хайлан уйлан байхыг Чингис хаан өөсөөн сонсч “юун хүмүүний эм тийн хайлан буюу?” хэмээн асуураа хүмүүн илгээв. Тэр хүмүүн одож асууваас тэр эм хүмүүн өгүүлрүүн: “Сорхон Шарын охин би Хадаан нэртэй. Эрийг минү энд цэргүүд барьж алан буюу. Эр юүгээн алагдруун Тэмүжин-ийг эрийг минү авартугай хэмээн уншиж хайлж уйлав би” хэмээв. Тэр хүмүүн ирж Чингис хаанаа энэ үг өгүүлбээс, Чингис хаан энэ үг сонсоод хатирч хүрч, Чингис хаан Хадаан-д бууж гэврэлдэв. Эрийг инү бидний цэргүүд урьд алжухуй. Тэд иргэнийг няцаагаад, Чингис

жишээ баримт цуглуулан дүн шинжилгээ хийх аргаар хийв. Үүнээс гадна эрдэмтдийн өнгийн тухай өгүүлэл, ном бүтээлээс эшлэл зүүлт аван харьцуулан тайлбарлаж, Монгол хүнийн сэтгэхүй, танин мэдэхүүдэх улаан өнгийн тухай үнэлэмжийг тодорхойлов. Хүн төрөлхтний нийтлэг сэтгэхүйн хэлбэр болон улс үндэстний өвөрмөц танин мэдэхүй, сэтгэлгээний хандлагаас шалтгаалан улаан өнгийн тухай соёлын агуулагдахуун аюул хөнөөлөөс аварч хамгаалах үйлдэлтэй байснаасаа аюул хөнөөлтэй гэдэг шинэ утгыг илтгэх болжөөрчлөгдсөн магадлалтай хэмээн таамаг дэвшүүлэх аргаар нэгтгэн дүгнэв.

хаан, их цэрэг мөн тэнд бууж хонов. Хадаа-ныг урьж ирүүлж, зэрэгцэн суулгав. Манагарш өдөр Сорхон Шар, Зэв хоёр Тайчуудын Төдөгэ-гийн аран агсад тэд хоёр бээр ирэв. Чингис хаан Сорхон Шарыг өгүүлрүүн:

Хүзүүн дэх
Хүнд модыг
Хөсөрөө оорсон;
Зах дахь
Зарвиал модыг
Зайлуулсанта

эцэг хөвүүдийн тус ажгуу зэ. Яахан удав та?” хэмээв. Сорхон Шар өгүүлрүүн: “Би дотроон бэлэн итгэл сэтгэж бүлгээ. Яахан яарахби? Яарч урьд ирвээс Тайчууд ноёд миний хоцорсон эм хөвүүн адуун идээнийг минү үнсээр хийсгэхүн тэд хэмээж үл яаран, эдүгээ хаандаа нийлэн идэрч ирэв ба” хэмээв. Хэлэн барваас “Зөв!” хэмээв. [1]

Хятад галиг:

忽刺安/hū là ān 迭額勒秃/dié é là tū
額篋古温/é miè gǔ wēn

Хажуугийн орчуулга:

紅/hóng 衣有的/ yī yǒu de
婦人/fù rén

Ерөнхий орчуулга:

穿紅的婦人/chuān hóng de fù rén

Эрдэм шинжилгээний галиг:

hula'an de'eltü em gü'ün[8]

Энэ хэллэгийн хажуугийн орчуулга “紅” нь улаан, “衣有的” нь хувцастай, “婦人” нь урагласан эмэгтэй буюу эхнэр хэмээх утгатай. Ерөнхий орчуулга “穿紅的婦人” гэдэг нь улааныг өмссөн эхнэр хэмээх утгатай. Хятад галиг, хажуугийн орчуулга, ерөнхий орчуулга нь бүрмөсөн тохирч байна.

§238 Уйгудын Идүгүд, Чингис хаандур элчин илгээжүхү. Адхираг, Дарбай хоёр элчээр өчиж ирээрүүн:

“Үүл арилж
Эх наран үзсэн мэт,
Мөлсүн арилж
Мөрөн усун олсон мэт,

Чингис хааны нэр алдар сонсож маш баясав. Чингис хаан соёрхвоос **алтан бүсийн горхидоос, ал дээлийн үртэснээс олбоос**, тавдугаар хөвүүн чинү болж хүч өгсү” хэмээн өчиж илгээжүхүй. Тэр үгдүр Чингис хаан соёрхож хариу өгүүлж илгээрүүн: “Охин бээр өгье. Тавдугаар хөвүүн болтугай. Алт, мөнгө, сувд, танас, начид, дардас, торгод аваад Идүгүд иртүгэй” хэмээж илгээвээс, Идүгүд соёрхогдов хэмээн баясч, алт, мөнгө, сувд, танас, торгод, начид, дардас, агуурсун аваад, Идүгүд ирж Чингис хаан дур уулзав. Чингис хаан, Идүгүд-ийг соёрхож Ал Алтун-ыг өгөв. [1]

Хятад галиг:

阿勒壇/ā lè tán 不薛因/bú xiē yīn (中) 豁(舌)兒吉/(zhōng) huō (shé)ér jí
苔察/dá chá
阿勒/ā lè 經額倫/diē é lùn 忽(舌)兒帖
速/hū (shé)ér tiē sù 捏撒/niē chē 幹魯
阿速/wò lǔ ā sù

Хажуугийн орчуулга:

金/jīn 帶的/dài de 疆兒/kōu ér 每行/měi xíng
大紅/dà hóng 衣服的/yī fú de 碎裁帛/suì cái bó 行/xíng 得呵/dé hē

Ерөнхий орчуулга: орхигдсон байна.

Эрдэм шинжилгээний галиг:

altan büse-yin qorgi-dača

al de'el-ün hürtesün-eče ol=u=asu [8]

Энэ хэллэгийн хажуугийн орчуулга “金” нь алт, “帶的” нь бүс, “疆兒” нь номын хоёр үзүүрийн хөвчийг тогтоох хэсэг, “每行” нь болгонд нь, бүрд нь; “大紅” нь их улаан буюу нил улаан, “衣服的” нь хувцасны, “碎裁帛” нь эсгэгдсэн тасархай торго давуу, “行” нь дамжих, нэвтрэх, “得呵” нь олох хэмээх утгатай. Хятад галиг болон хажуугийн орчуулга нь харилцан таарч тохирч байна. Ерөнхий орчуулгын хэсэгт энэ хэллэгийг оруулаагүй орхисон байна.

§251 Бас түүний хойно Жэү Гон дур элсэн илгээгсэд Жубхан тэргүүтэн олон элчээ, Хятад иргэний Ахутай Алтан хаанаа зэтгэгдэж, Чингис хаан нохой жил Хятан иргэнд бас морилов. “Элсэн барж, Жэү Гон дур илгээсэн элчнийг яахан зэтгэн бүлгээ” хэмээн морилоруун, Чингис хаан Тун Гон амсар зорьж, Зэвийг Цавчаалаар болгов. Чингис хааныг Тун Гон амсраар болов хэмээн Алтан хан мэдэж Ила, Хада, Өбөгэтүр гурванаа цэргүүд мэдүүлж, цэрэг бөглэж, **Улаан Дэгэлэн-ийг манлайлан засч**, “Тун Гон амсрыг тэмцэн даваа бүү давууладхун!” хэмээн Ила, Хада, Өбөгэтүр гурвныг цэргүүд хурдуйлан илгээжүхүй. Тун Гон амсраа хүрвээс Хятадын цэргүүд газар хэмээн дааж ирвэй. Чингис хаан, Ила, Хада, Өбөгэтүр гурваг лугаа байлдаж Ила, Хада-г хөдөлгөвэй. Толуй, Чүгү хүргэн хоёр хөндлөнгөөс довтолж **Улаан Дэгэлэн-ийг няцааж** хүрч Ила, Хада-г хөдөлгөж дарж Хятадыг үнжүү байтал хядвай. Хятад цэргүүдээ хядаж барагдав хэмээн Алтан хан мэдэж Жүндү-гээс гарч буруудан Нанжин балгас оржухуй. Үлсэн цэргүүд ану турж үхрүүн, өөр зуур хүмүүний мах идэлджүхүй. Толуй Чүгү хүргэн хоёр сайтар үйлдэв хэмээн Чингис хаан, Толуй Чүгү хүргэн хоёрыг маш соёрхов. [1]

Хятад галиг:

忽刺安迭格列/hū là dié gé liè 泥/ní 莽
來闌/mǎng lái lán 札撒周/zhá sā zhōu

忽刺安迭格列/hū là dié gé liè 泥/ní
亦出阿周/yì chū ā zhōu

Хажуугийн орчуулга:

種/zhǒng 行/xíng為頭/wéi tóu整治着/
zhèng zhì zhe

種/zhǒng 行/xíng 教退着/jiāo tuì zhe

Ерөнхий орчуулга:

忽刺安迭格列軍人做頭鋒/hū là ān
dié gé lièjūn rén zuò tóu fēng

忽刺安迭格列軍...大敗/hū là ān
dié gé liè jūn rén....dà bài

Эрдэм шинжилгээний галиг:

Hula'an_Degelen-i manglaila=n
jasa=ju

Hula'an_Degelen-iichu'a=ju [8]

Энэ хэллэгийн хажуугийн орчуулга “種” нь үндэстэн, овог аймаг, “行” нь дамжих, нэвтрэх, “為頭” нь толгойд нь, манлайд нь, “整治着” нь засаж цэгцлэх; “教退着” нь буцаах, няцаах хэмээх утгатай. Ерөнхий орчуулга “忽刺安迭格列軍人做頭鋒” нь улаан дээлэн цэргийг хошууч болгож, манлай болгож; улаан дээлэн цэрэг... ихээр ялагдаж хэмээх утгатай. Хятад галиг, хажуугийн орчуулга, ерөнхий орчуулга нь харилцан тохирч байна.

Дээрх гурван зүйл хэсгийн агуулгаас үзэхэд Сорхон Шар-ын охин Хадаан-ыг улаан дээлтэй, Чингис хааныг алдээлтэй, Алтан улсын хошууч цэргийг улаан дэглэлтэй байхаар дүрсэлсэн нь ихээхэн сонирхолтой байгаа юм. Монголчууд бид дэвжих төрийн дээл, мандах төрийн малгай, бадрах төрийн бүс гэж дээл, малгай, бүсийг их л эрхэмлэн хэрэглэсээр ирсэн түүх, уламжлалтай ард түмэн билээ. Эдгээр хэллэгийн улаан өнгийн учир шалтгааныг соёл заншил, танин мэдэх үйлтэй холбон дараагийн хэсэгт тайлбарлана.

МНТ-нд“...Чимбай, Чулуун хоёр... бугуу ану цуцалж гал дур түлж хойд унгаст тэргэндүр унуулж, Хадаан нэртэй дүйгээ “Амьд хүмүүнээ бүү хэл!” хэмээж асруулав.” [1](§85) хэмээх тэмдэглэл байгаань Тэмүжинийг Тайчуудаас авран дутаалгахүйл явдалд Хадааны хийсэн ач

тусыг өгүүлсэн хэсэг болох юм. Түүнчлэн дээрх эшлэлийн“...Чингис хаан энэ үг сонсоод хатирч хүрч, Чингис хаан Хадаан-дор бууж тэврэлдвэй.Хадаан-ыг урьж ирүүлж зэрэгцэн суулбай.” хэмээн тэмдэглэсэн хэсэг нь Тэмүжин-ээс ачит хүнээ дурсан санагалзсан, баярлаж талархсан, хайрлан соёрхож байгааг харуулж байна. Хадаан-ыг улаан дээлтэй дүрсэлж байгаа нь МНТ-ны “...Монголын төрийн ноён Мөр Бэхи болохуйн ёсон ажгуухуй. Баарин ахын ураг болой. Бэхи Мөр бидний дотор дээрээс Бэхи Усан өвгөн болтугай! Бэхи өргөөд цагаан дээл өмсөж цагаан агт унуулж, суурь дээр суулж тахиж, бас он сар сатаж тийн атугай” хэмээн зарлиг болов.” [1] (§216) хэмээх тэмдэглэлийн “цагаан дээл”-ээс давсан өөр ойлголт, илтгэх ур маяг хэмээн үнэлж болмоор шинэ зүйл юм. Цагаан өнгө нь Монголчуудын хувьд ариун нандин, эрхэм дээд, бишрэл хүндэтгэлийн бэлгэдэл санааг агуулсан шүтээн өнгө бол энд улаан өнгийн дээл нь дараах хэсгийн Чингис хааны “ал дээл”-тэй холбон тайлбарлах нэгэн ёсны танин мэдэхүйн цогц ойлголтын мэдлэг хэмээн үзэж болно.

Уйгудын Идүгүд Чингис хааныг ал дээл өмсдөгөөрдүрсэлж байгаа нь зүгээр нэг хажуугийн дүрслэл биш гэдэг нь ойлгомжтой юм. “Талын өчгийн судар оршвой” хэмээх сударт арз шимтэн амтат, ариун тосон өөхөн идэшт. Ал торгон өмсгөлт, ахуй их отгон галхан эхдүр, хурууд арз тусган суунам. Алдар сайн нэр тань дуурсан, албат иргэн тань түг түм болтугай [2] гэж гардгаас үзвэл, ал гэдэг нь Түрэг хэлний улаан хэмээх утгатай үг. Монгол хэлэнд мөн ийм утгатай [11] хэрэглэгдэж байна.

Улаан өнгийн дээлийг хаан хүн эдэлж хэрэглэж байгаа ньэрх дарх, сүр хүч, аврал хамгаалал, мандан бадрахын бэлгэдэл санааг илэрхийлж байгааг дээрх судрын агуулгаас мэдэж болно. Энэ “алтан бүсийн горхидоос, ал дээлийн үртэснээс” гэдэг хэллэг нь Чингис хааны алтан ургаас “охин

гуйсу” хэмээх далд утгатай үг байсныг “Чингис хаан соёрхож хариу өгүүлж илгээрүүн: “охиноо өгье. Тавдугаар хөвүүн бултугай.Идүүд-ийг соёрхож Ал Алтун-ыг өгөв” хэмээх МНТ-ны тус хэсгийн агуулга бүрэн гэрчлээд байхаар барахгүй эрдэмтдийн судалгаа мөн давхар баталсаар байна.

Ийнхүү улаан өнгө нь үнэт ховор, эрхэмсэг хээнцэр, гоо таашаалын өнгө зохицлын илэрхийлэл болж байсныг алтны шинж чанартай жишин адилсуулж, алтны хэрэглээтэй холбон танин мэдэх үйлийн сэтгэхүйн онцлогоос харж болно. Түүгээр үл баран Чингис хааны алтан амийг аварсан “Тайчуудын Төдөгэ-ийн аран” Сорхон Шар-ын урагт “Мэргидийн газар Сэлэнгийг нутаглаж нутаг ба дархлагдун хөө! Ургийн урагаа хүртэл хорчлуулж өтөглүүлж дархлагтун! Есөн алдалдор эрүүдүр бүү ортугай” хэмээн зарлиг болов” [1] (§219) хэмээндархлан соёрхож байгаагаас мэдэх нь Сорхон Шарын охин Хадааны эрх сүр, язгуур давхаргыг хаан хүний адил улаан дээлтэйгээр дүрслэн бичиж магтаал хүндлэлээ илтгэсэн байж болох юм.

Мөн дээр өгүүлсэн “Хадаан-ыг урьж ирүүлж зэрэгцэн суулбай” гэдгийг зарим нэг хүмүүс “зэрэгт суулгав”-тай андууран ойлгодог ч энэ тухай тэмдэглэл одоо олодоод байгаа түүхэн сурвалжид харагддаггүй юм. Энэ улаан өнгө нь баячууд, язгууртан хүмүүсийн илэрхийлэл болж байсны гэрч бол “Чанчунь бомбын баруун тийш зорчсон тэмдэглэл”-д эмэгтэйчүүд нь ойсон малгай зүүмүй. Тэр нь бараг хоёр тохой өндөр бөгөөд ямагт хар, хүрэн бүсээр бүрж, баячууд нь улаан дурдангаар гадарлан орой нь галууны хүзүү мэт харагдах бүлгээ. Үүнийгээ Гүгү хэмээх бөгөөд бусдын гар хүрэхийг их л цээрлэмүй [7], Плано Карпини-н “Монголын түүх” хэмээх бүтээлд түрүү өдөр нь тэднар бүгдээрээ цагаан пүрпүр дээл өмсөцгөөж, дараа өдөр нь улаан өнгийхийг өмсөцгөөжээ. Тэр өдөр нь Гүюг өнөө цагаан цацарт морилж ирсэн байв. Гурав дахь өдөр нь тэд нар цэнхэр

пүрпүр хувцас өмсөцгөөж, дөрөв дэх өдөр нь охь сайн балдакин-аар хувцалцгаажээ [6] хэмээн тодорхой тэмдэглэж байна.

МНТ-д тооны зохицол, хүйсийн зохицол, үйл үгийн хэвийн хэрэглээ маш нарийн ялгаатай, идэвхтэйгээр хэрэглэгдэж байсан дундад зууны үеийн Монгол хэлний онцлог шинж ихээхэн тусгагдсан байдаг. Үүнд хүйсийн зохицол нь тодотгол ба тодотгуулагч, өгүүлэгдэхүүн ба өгүүлэхүүний хооронд эр хүйст нь эр хүйстэйгээ, эм хүйст нь эм хүйстэйгээ зохицон уялддаг. Эрдэмтдийн судалгаа болон МНТ-ны тус биеийн хэлэнд үндэслэвэл эр хүйс заасан үгэнд тэмдэг нэрийн “-du/tu” бүтээвэр залгаж, эм хүйс заасан үг болон бусад амьгүй зүйл заасан үгэнд тэмдэг нэрийн “-tai/tei” бүтээвэр залгадаг байсан нь тодорхой юм. Дээрх “улаан дээлт эм хүн” хэмээх хэллэгийг энэ зохицлоор авч үзвэл “улаан дээлтэй эм хүн” гэж бичих ёстой байсан чбичлэгийн алдаанаас болсон эсхүл зориуд дүрмээс гажуудуулан найруулах хэлний илтгэх ур маягтай холбоотой байж болох юм. Азийн олонх улс орны соёл уламжлалд эрчүүлийн байр суурийг эмэгтэйчүүдээс дээгүүр үнэлдгийн нэгэнадилаар Монголчуудын соёл, сэтгэхүйд эр хүнийг доромжлохдоо “эмчилдэг”, эм хүнийг магтахдаа “эрчилдэг” ёс уламжлал тогтжээ.

Энэхүү ёс уламжлалыг МНТ дахь Хөгөцү агтачийн эхнэр нөхөртөө “Сэнгүм-ийг эрэлсү хэмээн буюу зэ чи?” хэмээн хэлэгдээд “Эм хүмүүн нохой нүүртэй хэмээгтэй зэ би” [1] (§188) хэмээн ичиж гомдсон, Даян хаан хүү Хүчүлүг-гээ “Анахайн эм Даян зүрх ядруун энэ үгс өгүүлжүхүй. Хүнд эмийн шээхүй газраа эс гарсан/ Хүрдний тугалын бэлчээрт эс хүрсэн/ Эм Даян зүрх ядруун эс үү/ Эд үгс өгүүлж илгээжүхүй?” [1] (§194) хэмээн “эмчлэгдэн өгүүлэгдэж” гутаагдсан, Борохул-ын гэргий Алтани Чингис хаанаа “Борохул-ын гэргий Борохул дур нөгөө гилгүн болон Толуйн амин дур тус болов” [1] (§214) хэмээн магтуулсан, Бат Бүри-д “Сахалтан эмгэд сацуун болж, өсгийгөөр

түрж өлмийгөөр гишгилэхүй!” [1](§275) хэмээн доромжлуулсан, мөн Гүюг-т “Тэд хортон эмгэдийг өвчүүн ану зорголдъё чи бид тэдгээрийг!” [1] (§275) хэмээн доромжлуулсан зэрэг жишээ баримтаар үзүүлж болно.

МНТ-ны хэл, найруулгад энэ бичигдээгүй хууль маш идэвхтэй үйлчилж байсны учир шалтгааныг гэрдэмтэн Бүрэнбатхэлний зүйн эр хүйсийн хэлбэрийг нь эм хүйстэнд зохицуулан, эм хүйсийн хэлбэрийг нь эр хүйстэнд зохицуулан хэрэглэх найруулгын хувьд эмийг нь эрчлэн магтаж, эрийг нь эмчлэн муушаасан үйлдэлтэй байж болох юм. Дайн ба дайсан этгээддээ хэлэн зүйн эм хүйсийн хэлбэрийг нь зохицуулан хэрэглэдэг үзэгдэл бол дайснаа эмчлэн бассан, дайснаа үхээнц буурай байхыг бэлгэдсэн сэтгэлгээний илэрхийллийг харуулж байна. Энэ бол яг нөгөө талаас эрийг нь эмчлэн муушаасан явдал болох юм [3] хэмээн өгүүлжээ. Ийнхүү Хадааны эрхэмсэг байр суурь, магтан хүндлэх санаагааулаан дээл хувцастай болгондүрсэлснээр барахгүй хэлний илтгэх ур маягтаа мөн давхар шингээсэн байгаа юм.

Илтгэх ур маягийн хувьд дээрх эшлэлийн “...Дүрвэгсэд улсыг няцаая хэмээн Чингис хаан хоносон газраас морилж, дөрвөн иргэнийг няцаан явхуй дур даваан дээр нэгэн улаан дээлт эм хүмүүн: “Тэмүүжин ээ!” хэмээн их дуугаар хайлан уйлан байхыг Чингис хаан өөсөөн сонсч “юун хүний эм тийн хайлан буюу?” хэмээн асуураа хүмүүн илгээв” хэмээн тэмдэглэсэн агуулгаас Монгол хүний танин мэдэхүйн туршлага дахь улаан гэрэл буюу өнгийн тухай мэдэж болохоор байна. Дайн тулалдааны цагт үхэл хагацлын дундуур даваан дээр дүрвэж явах олон хүмүүсээс нэгийг онцолж улаан дээлтэй зурагласан явдал бол улаан гэрэл хамгийн урт долгионы урттай байдгаас хол тархдаг, нэвтрэх чадвар сайтай гэх мэт физик шинжийг нь мэдэжбайгаа ертөнцийн зураглал, даруй танин мэдэхүйн туршлагын тусгал юм.

Алтан улсын хошууч цэргүүд улаан өнгийн дэгэлэн өмсөж байгаа нь мөн танин мэдэхүйн туршлагатай зайлшгүй холбоотой. Энэ “дэгэлэн” хэмээх үгийн талаар Элдэнтэй, Ардаажавын “МНТ-ны сийрүүлэл тайлбар”-т 1, Мөрөвч хормойвчгүй хуягийг дэгэлэй хуяг гэх, охор хуяг. 2,Эмэгтэй хүний арьсан дээлийн гадуур өмсөх хойноо сэтэрхийтэй нөмөргө.3, Үстэй охор хүрмийг дэгэлэй хэмээмүй[10] гэж тайлбарлажээ. Ийнхүү улаан өнгийн охор хуяг өмссөнхошууч цэргүүд“Улаан Дэгэлэн” хэмээн нэрлэгдэх болсон нь Ургууд, Мангуудыг “харагчгууд, алагчууд тогтан” хэмээн онцолдогтой адил байгаа юм. Энэ үгийн хажуугийн орчуулга “種/zhǒng” гэдгийн үндэстэн, овог аймаг хэмээх утга нь дээрх жишээний Ургууд, Мангууд овог аймагтай төсөөтэй болохыг батлах мэт боловч эрдэмтэн Дорнотив “Шинээр орчуулсан товч тайлбарт МНТ” хэмээх бүтээлдээ “Улаан Дэгэлэн-ийг манлайлан засаж” гэдгийг “以红衣为先鋒/yǐ hóng yī wéi xiān fēng” [12] (улаан хувцастныг хошууч болгож), “Улаан Дэгэлэн-ийг няцааж” гэдгийг “戢退红衣而至/zhàn tuì hóng yī ér zhì” [12] (улаан хувцастыг байлдан ухруулах) хэмээн орчуулааддээрх хэллэгийн хажуугийн орчуулга “種/zhǒng”-ийн буруу болохыг заагаад “Алтан улсын түүх”-д “Улаан Дэгэлэн” хэмээх овог аймгийн нэр ер тохиодоггүйг баримтаар баталжээ. Бас дээрх хэллэгийг “Алтан улсын түүх”-д тэмдэглэгдсэн “Хар Хятадын Зүрчидийн Жүй-ний эрхүн омогун” амиа цөлөх гавшгай анги “忠孝军/zhōng xiào jūn” (шудраг элбэрэлт цэрэг)байх бололцоотой хэмээн үзжээ.

Төрөл хэлтэй хүмүүсийн мэдрэх жишиг өнгө(focal colours) нь зайлшгүй ижилхэнбайдаг бол, түүгээр үл баран адил бус төрөл хэлтэй хүмүүсийн мэдрэх жишиг өнгө нь ч мөн ижилхэн байдаг байна.[13] (Зохиогч уул эхээс нь орчуулав)Иймэрхүү түгээмэл шинж чанар хүн төрөлхтний сэтгэхүй, танин мэдэхүйд нөлөөлж

үйлчилж байдаг.

Алтан улсыг байгуулсан Зөрчидүүд Монголчуудын нэгэн адил умард оронд мал маллан, ан агнуураар голлож байсан эртний нүүдэлчин овог аймаг учраас хүн төрөлхтний нийтлэг нарны шүтлэг, галын шүтлэгтэй байсан нь эргэлзээгүй юм. Монголчуудын галын шүтлэгийн талаар 13-р зууны 40-өөд оноос 50-иад оны хооронд Их Монгол улсад элчээр ирсэн Плано Карпини “Монголын түүх” хэмээх бүтээлдээ юм бүхэн цөм галд ариутгагддаг гэж тэднэр итгэдэг байна. Хоёр хэсэг галын дундуур явуулан галын ариутгал хийж, тэд нар ямар нэгэн хор хөнөөл авчирч аюул гамшиг болохоос сэрэмжилдэг байна [6] хэмээн тэмдэглээд, бас Гүүг цацраас гарч ирээд хайсны гадна хүрч очих бүр тэднэр ямагт түүний өмнө дуу хөгжим барьдаг байлаа. Үүний хамт бас үзэсгэлэн сайхан нахилзуурын үзүүрт гал улаан ноосон хив өлгөж хийсгээд түүнийг угтан авдаг байжээ. Өөр удирдагч ноёнд ийм хүндэт ёсыг ер хийдэггүй [6] хэмээн тэмдэглэжээ. Дээрх хоёр хэсгийн агуулгаас үзвэл гал нь авран хамгаалах, ариутган сэргийлэх үйлдэлтэй байсан бөгөөд “хоёр хэсэг галын дундуур явуул”-даг ёс заншил нь “гал улаан ноосон хив өлгөж хийсгэ”-хээр орлогдож байсан ба галын дөл шиг мандан бадрахын бэлгэдэл болж байсныг мэдэж болно.

Балар цагт хүмүүс эхлээд нарны гэрэл, илчээр дулаацаж байсан бол дараа нь галыг хэрэглэж сурснаас хойш дулаацах, идэш хоолоо болгох, гэрэл гэгээ гаргах, аюул хөнөөлөөс сэргийлэх, яр шархыг анагаах мэтчилэн ашиглах болжээ. Ийнхүү эртний хүмүүсийн танин мэдэхүйд нар болон гал нь идшидтэй зүйл, агуу их хүч чадлын үүсгэл, аврал шүтээн болж байжээ. Аажимдаа хүмүүсийн дүрслэг сэтгэхүй, танин мэдэхүйн зүйрлэлд нар болон галыг улаан өнгөтэй холбож үзэхболсон хандлага илэрч аажмаар хувисан өөрчлөгдөх явцыг өнгөрөөжээ.

“Улаан нар”, “улаан гал”, “гал улаан

нар”, “ув улаан нар”, “ув улаан гал”, “улаан дөл”, “улаан түймэр”, “улаан цог”, “шүрэн улаан гал”, “час улаан гал” гэх мэтийн хэллэгээс “улаан” өнгийн бэлгэдэл нь үүсэл гарлынхаа хувьд байгаль ертөнц, хүний соёл иргэншлийн хамгийн чухал үзэгдэл болсон гал, галын дөлийг төлөөлдөг [5] гэдгийг мэдэж болно.

Улаан өнгийн язгуур сэтгэхүйн ул мөр болох аврал хамгаалал гэх санаа нь дайн байлдааны үед өмсөх улаан өнгийн хуяг, илд жадны үзүүрт байгаа улаан унжлага, сая төрсөн нялх хүүхэдтэй айлсард суугаа хугацаандаа гэр дээрээ улаан бүс өлгөх мэтийн соёл заншлын үлдэгдлээс эрт үеийн Монголчуудын “улаан” өнгийг бэлэг дэмбэрэлтэй сайхан өнгө гэж бэлгэдэн үздэг [4] байсныг ойлгож болно. Бас улаан өнгө нь нарны гэрэл мэт цацран мандах, галын дөл мэт өөдөө бадрах, ялан дийлэх сүр хүчний бэлгэдлийн утга шингээж байгааг Монголчуудын эрхэмлэдэг шүрэн толгойтой хөөрөг, малгайдаа хаддаг улаан бүч буюу Буриад, Торгууд зэрэг угсааны хүмүүсийн малгайн оройд байгаа улаан залаа баталж байгаа юм.

Үүнээс гадна баатарлагтуул, үлгэр домог мэт аманзохиолд дайн байлдааныг “цусан гол урсаж, ясан уул босох”, “цусан зам нээн”, “цусанд будагдах” гэх мэтээр дүрсэлж баатар шидтэний эрэмгий дайчин, сүр хүчийг, дайн байлдааны аюул гамшигийн хэмжээг цусны улаан өнгөөр товойлгон дүрслэх зураглалд шингээсэн байгаа юм. Улаан өнгө цусны өнгийг төлөөлөх “чанарын өөрчлөл” гарснаар уулын тэрхүү аюул гамшгаас хамгаалж сэргийлэх гэдэг санаа нь бүдгэрээд “аюултай юм” хэмээх утгыг илэрхийлж өөрчлөгдсөн байж болзошгүй юм. Энэ нь улаан өнгийн гэрэл хол тархдаг, нэвтрэх чадвар сайн физик шинжтэй тохирч, аюултай юм үзэгдлийг улаан өнгийн гэрэл дохио, улаан өнгийн тэмдэг тэмдэглэгээгээр анхааруулах болсон байна.

Ийнхүү өнгийн бэлгэдэл нь хүн зоны юмс үзэгдэлд бодитой хандахаас

эхлээд хийсвэрлэн ойлгох, хийсвэрлэхээс аваад бодитойгоор ухаарахын хэлхээг илэрхийлснээр ёс заншил, сэтгэхүйг шинжлэх бусад салбарын гүнд нэвтрэх мөн чанарыг танихад нэгэн тулгуур болно. [9]

Энэ судалгааны явцаас доорх үр дүнд хүрч байна:

1. Хадаан-ыг “улаан дээлт эм хүн” хэмээн дүрсэлсэн нь магтан хүндэлсэн, язгуур давхаргыг тодорхойлсон утгатай.

2. Чингис хааныг “ал дээл” өмсдөгөөр дүрсэлж байгаа нь аврал хамгаалал, сүр хүч, мандан бадрах бэлгэдэл утгатай.
3. Алтан улсын “Улаан Дэгэлэн” цэргүүд бол улаан өнгийн охор хуяг өмссөн гавшгай ангийн байлдагчид байж, улаан өнгө нь үхэл шархтахтаас хамгаалах, эрэмгий дайчин, ялан дийлэх сүр хүчийг бэлгэдсэн утгатай.

ДҮГНЭЛТ

Улаан өнгө нь хүн төрөлхтний язгуур сэтгэхүйд нар, галын өнгөний төлөөлөл болж аврал хамгаалал, сүр хүчийг бэлгэдсэн утгыг илэрхийлж байснаасаа хожим нь танин мэдэхүйн ухамсарт өөрчлөлт орж цусны өнгийг заадаг болсноор аюул хөнөөлтэй гэдэг шинэ утгыг илтгэх болж хувирсан гэж үзэж болно.

Улс үндэстэн болгоны өнгө мэдрэх, өнгө таних түгээмэл болон өвөрмөц шинж онцлог нь тухайн хүрээлэн буй нийгэм

соёл, байгаль орчын нөлөөнөөс гадна хүний тус биеийн нас, хүс, боловсрол зэрэг танин мэдэхүйн хүчин зүйлээс шалтгаалах юм.

МНТ-ны хэлний илтгэх ур маягийг танин мэдэхүйн хэл шинжлэлийн үүднээс цаашид нарийвчлан судлах нь Монгол хүний хэл, сэтгэхүй, танин мэдэхүйн цогц уялдаа холбоог гүнзгий ойлгохоор үл баран МНТ-ны тус биеийн шинж чанарыг судлан тогтооход оруулж байгаа шинэлэг арга барил болохыг тэмдэглэж байна.

НОМ ЗҮЙ

1. Баяр, Монголын Нууц Товчоон (МНТ, 3 дахь хэвлэл). Өвөр Монголын Ардын Хэвлэлийн Хороо (ӨМАХХ). 2012. Х.490-500, 1134-1139, 1231-1237, 1881-182, 1034-1036, 1044-1045, 765, 812-814, 1028-1029, 1398-1399, 1399.
2. Булаг, Монголчуудын галын тахилгын судар оршвой, ӨМАХХ. 1995. Х.80-81.
3. Бүрэнбат, Дундад үеийн Монгол хэлний <хүйсийн ай>-тай холбогдох зарим онцгой үзэгдлийг нарийвчлах нь, Монгол хэл утга зохиол сэтгүүл, 5-р хугацаа, 2003.Х.4.
4. Гэрэлт, Н. ‘МНТ’-д гардаг ‘цагаан хар улаан шар хөх’ зэрэг үгэнд агуулагдаж байгаа өнгийн соёлын онцлогийг шинжилж үзэх нь, Өвөр Монголын Нийгмийн Шинжлэх Ухаан, 3-р хугацаа. 2002.Х.102.
5. Дулам, С. Монгол бэлгэдэл зүй, 3 дахь хэвлэл. ӨМАХХ. 2009. Х.234.
6. Карпини, П. Рубрук, В. Монголд жуулчилсан тэмдэглэл. Өвөр Монголын Сурган Хүмүүжлийн Хэвлэлийн Хороо (ӨМСХХХ). 1987. Х.202, 65, 205.
7. Ли Зицан зох. Ван Гүвэй эмх. Гүцэгээн орч. Чанчунь бомбын баруунш зорчсон тэмдэглэл, ӨМСХХХ. 1993. Х.65.
8. Хитоши, Күрибаяши. Чойжинжав, <МНТ> Монгол хэлний дан үг · үгийн үндэсний хэлхээс, Зүүн Хойдын Их Сургууль, Зүүн Хойд Ази Судлалын Төв. 2001. Х. 200, 470, 516.

9. Цэдэв, Д. МНТ-ны Бэлгэдэл Зүй. УБ. 2002. X.119.
10. Элдэнтэй, Ардаажав, МНТ сийрүүлэл тайлбар. ӨМСXXX. 1986. X. 823.
11. Элдэнтэй, Оюундалай, Асралт, МНТ-ны зарим үгийн тайлбар. Үндэстний Хэвлэлийн Хороо. 1991. X.160.
12. Daoruntibu. Secret History of Mongolia. Hohhot. 1979: 298.
13. Ungerer.F, Schmid. H-J. An Introduction to Cognitive Linguistics. translated by Penglizhen, Xuguoping and zhaowei. Fudan University, 2009: 11.

THE DESCRIPTION OF RED CLOTHING IN THE “SECRET HISTORY OF MONGOLIA”

B.Sumber

*Mongolian Language and Linguistics Department, NUM, Mongolia
corresponding author, e-mail : 1715277115@qq.com*

Abstract: In the “Secret History of Mongolia” there are lots of descriptions of clothing such as traditional Mongolian over coat called a “deel”, hats, belts, shoes, tops, baby underclothes, outfits, capes, gowns etc and in fact national clothes connected to their culture and lifestyle and represents those nationalities mindset in regards to their clothing choice. But in this article we aim to highlight the meaning of the word “red” in these three examples “a woman in red deel”, “Al deel” (red deel) and “red degelen” taken from the “Secret History of Mongolia”. As we did a research of the usage of the word “red” in those phrases, we considered other scholars’ views on this word and how it’s expressed, explained or translated and transcribed phonetically by them, and eventually we compared them with our research which is explained by cultural and cognitive linguistics.

As the result of my research we aim to represent the mentality of how Mongolian people express and use different meanings of the word “red” and highlight the general meanings of the word “red”.

Keywords: “Red deel”; “al deel” (red deel) and “red degelen”; symbol; cognitive;